

## VÝCHOVA UROZENÝCH DĚTÍ V ČESKÝCH ZEMÍCH POZDNÍHO STŘEDOVĚKU V DÍLE ČTYŘ DOBOVÝCH AUTORŮ\*

ZDENĚK VAŠEK

### EDUCATION OF CHILDREN OF NOBLE BIRTH IN THE CZECH LANDS DURING THE LATE MIDDLE AGES IN THE WORKS OF FOUR CONTEMPORARY AUTHORS

This study deals with fourteenth and fifteenth century (1360–1470) literary compositions which originated in the Czech Lands and deal with the education and instruction of children of royal and noble birth. The works of Emperor Charles IV, Tomáš Štítý ze Štítého (Thomas of Stitny), Pavel Židek (Paulus Paulirinus de Praga), and Aeneas Silvius Piccolomini are compared and placed in context of the time when they were written. Emphasis is placed on features these works share regarding their contents, form, and genre.

*Keywords:* education – mirrors for princes – Charles IV – Tomáš Štítý ze Štítého (Thomas of Stitny) – Aeneas Silvius Piccolomini – Middle Ages – 14th century – 15th century

Dějiny vzdělávání ve středověku se obvykle soustředí na dějiny školství jako takového, tedy na instituce, kurikula, případně na prosopografické studie učitelů i studentů, na sociální analýzy apod. Vedle těch, kteří se vzdělávali v rámci hromadné výuky, však existovaly i sociální vrstvy, v jejichž případě se uplatňovala individuální výuka, či přesněji řečeno výchova. Jednalo se o panovníka, jeho rodinu a šlechtu. Právě dílům zaměřeným na výchovu a vzdělávání panovnických a částečně i šlechtických dětí budeme na následujících stranách věnovat pozornost.

Šířeji pojaté téma výchovy ve středověku se těšilo a těší daleko menší pozornosti, než samotné vzdělávání, byť výchova je se vzdáváním nerozlučně spjata. Výchova středověkých dětí měla v obecné rovině stejný cíl jako dnes – vychovat správně jednající jedince. Výchova má samozřejmě za cíl rozvoj fyzické i duševní stránky dítěte a vzdělávání (školní i soukromé) je jen jednou z částí procesu výchovy. Následující příspěvek má za cíl představit několik specifických pohledů na výchovu dětí v českých zemích kolem roku 1400, přičemž půjde vesměs o doporučení pro výchovu královských dětí. Budeme sledovat několik vybraných děl vzniklých v rozmezí více než jednoho století. Na přístupu autorů z různých společenských vrstev i kulturních okruhů lze zaznamenat proměnu pohledu na zvolené téma, ale také si povšimnout společných rysů jednotlivých děl, které, jak se ukazuje, jsou pro českou tvorbu zřejmě typické.

\* Tato studie vychází z Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově P21: Dějiny univerzitní vědy a vzdělanosti.

Téma výchovy dětí ve středověku není v české historiografii příliš frekventované, byť se tento dluh daří postupně splácet.<sup>1</sup> Základní metodologickou otázkou zůstává problém, jak chápat vztah středověkých lidí k dítěti a jaký měl středověk pohled na dítě.<sup>2</sup> Moderní diskusi nad daným tématem zahájil Phillipe Ariès, jenž přišel s konceptem, že středověk nechápal dětství jako zvláštní kategorii a nahlížel na děti jako na malé dospělé.<sup>3</sup> S tímto přístupem souhlasila pro české poměry předhusitské doby Noemi Rejchrtová. Pro husitské a další období podle ní již tento postulát neplatí.<sup>4</sup> Proti Arièsovu pojetí se však poměrně brzy vymezili další historici, kteří na základě studia pramenů dokladovali, že dětství bylo chápáno jako speciální stav vyžadující odlišný přístup a že dítě musí být vychováváno, aby mohlo v dospělosti řádně fungovat.<sup>5</sup> S dalšími výzkumy a publikacemi postupně převládá názor, že Arièsův přístup je vhodný jen pro určité sociální skupiny a situace, ale obecně je třeba se přiklonit k tomu, že i ve středověku bylo dětství chápáno jako zvláštní kategorie.<sup>6</sup> Ani v současnosti není téma opomíjeno, lze říci, že právě naopak. Přetrvává názor, že středověké dětství, názory na výchovu a její realizace byly specifické a tedy, že si žádají vlastní přístup. Autoři se zaměřují na analytické práce o jednotlivých fenoménech a na podrobnější práci s prameny, které mohou vypovídat o pohledu středověkého člověka na dítě. Jde především o využití možností literárních pramenů, ale dále také právních spisů (otázky právní odpovědnosti dětí, problematika zletilosti apod.) a v neposlední řadě také o pedagogické spisy.<sup>7</sup> Současní autoři se kloní k poznání, že jednotná teorie o středověkém dětství asi není možná, ale v konkrétně vymezených oblastech (časových, sociálních či geografických) má zmapování pramenně podložené situace své opodstatnění.

Také předložený příspěvek se pokusí k těmto snahám přispět a mj. doložit, že si středověcí autoři uvědomovali fyzickou i psychickou odlišnost dětí a chápali, že odlišný společenský status vyžaduje různé přístupy k výchově, protože každý musí být veden k těm znalostem, dovednostem a ctnostem, které bude potřebovat.<sup>8</sup> Nejenom pro bádání o středověké výchově platí premisa, že při výzkumu různých aspektů středověké společnosti

<sup>1</sup> Podstatně více je téma zpracované pro období raného novověku, zejména práce Martin HOLÝ, *Ve službách šlechty. Výchovatelé nobility z českých zemí (1500–1620)*, Praha 2011; Týž, *Výchova a vzdělání české a moravské šlechty v 16. a v první třetině 17. století*, Folia Historica Bohemica 21, 2005, s. 111–210.

<sup>2</sup> Nejnovější přehled o historiografickém bádání k tématu Dana DVOŘÁČKOVÁ-MALÁ, *Žena a dítě z pohledu dvorského výzkumu v českých zemích*, in: Táž – Jan Zelenka a kol. (edd.), *Ženy a děti ve dvorské společnosti*, Praha 2015, s. 11–17, zvláště s. 13–14. Ze starších prací souhrnně Pavla HORSKÁ – Milan KUČERA – Eduard MAUR – Milan STLOUKAL, *Dětství, rodina, stáří v dějinách Evropy*, Praha 1990.

<sup>3</sup> Phillipe ARIÈS, *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Paris 1960.

<sup>4</sup> Noemi REJCHRTOVÁ, *Dětská otázka v husitství*, Český časopis historický 28, 1990, s. 53–57.

<sup>5</sup> Jako jeden z prvních Emmanuel LE ROY LADURIE, *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324*, Paris 1975, který popsal právě výchovu malých dětí a jak k nim přistupovali rodiče; v českém prostředí pak Klaus ARNOLD, *K sociálním dějinám dětství ve středověku*, Historická demografie 15, 1991, s. 123–140; Martin NODL, *Dětství v předmoderní době*, Souvislosti 4, 1996, s. 31–38.

<sup>6</sup> Martin NODL, *Středověk v nás*, Praha 2015, s. 35–38 a zvláště s. 52–57, kde se věnuje fenoménu „malý dospělý“ ve středověku.

<sup>7</sup> Za všechny jmenujme James Alfred SCHULTZ, *The Knowledge of Childhood in the German Middle Ages, 1100–1350*, Philadelphia 1995; Nicholas ORME, *Medieval Children*, New Haven & London 2001. Reprezentativní přehled stavu bádání poskytuje sborník Albrecht CLASSEN (ed.), *Childhood in the Middle Ages and the Renaissance: The Results of a Paradigm Shift in the History of Mentality*, Berlin 2005, zejména stať Albrecht CLASSEN, *Philippe Ariès and the Consequences: History of Childhood, Family Relations, and Personal Emotions: Where Do We Stand Today?*, s. 1–66.

<sup>8</sup> Konrad von MEGENBERG, *Ökonomik*, Teil I–III, in: Sabine Krüger (ed.), *Monumenta Germaniae Historica. Staatsschriften des späteren Mittelalters*, III/1–3, Stuttgart 1973–1984.

jsme omezení dostupnými prameny. Dalším limitujícím faktorem je samotný charakter společnosti, která byla stratifikována do společenských vrstev.

Typickou součástí všech děl s pedagogickým charakterem je formulace požadovaných vlastností vychovávaných dětí. V případě budoucích panovníků, kterými se zvolené prameny převážně zabývají, jsou vlastnosti, jež by si měl panovník coby dítě osvojit, tím stěžejním a kýženým cílem výchovy i vzdělávání. Školní edukace na různých úrovních měla vždy určitou oporu v dílech, jejichž osvojení představovalo cestu k dosažení vzdělání. Méně čtené již byly práce poskytující návod, jak žádaný obsah naučit. V oblasti výchovy byla situace do jisté míry podobná. Lze se setkat jak se spisy popisujícími žádoucí vlastnosti, tak s díly obsahujícími návody, jak tyto vlastnosti dítěti vštěpit, respektive k jakým činnostem ho vést, aby si je osvojilo. Zatímco ve školním vzdělávání bylo částečně jedno, z jaké společenské vrstvy vzdělávání pocházejí, u výchovy tomu bylo jinak. Jako důležitá byla shledávána výchova hierarchicky výše postavených vrstev, protože ty ponese větší zodpovědnost. V rámci výchovy samozřejmě nesměla být pominuta otázka zbožnosti, neboť panovník i urození měli v obecné rovině odpovědnost za své poddané i za jejich spásu. Vedle těchto motivů hrála důležitou roli také výchova k rytířským ctnostem, které měli urození mít. O speciální a cílené výchově lze mluvit pouze u královských dětí a aristokracie. Starali se o ni specialisté v oblasti vzdělávání i fyzického cvičení. Pominout nelze ani důležitou úlohu chův a samozřejmě též církevních institucí, kterým byli často svěřováni k výchově a vzdělávání nejenom žáci urození. I když se v této studii věnujeme převážně vysoce urozeným dětem a mládeži, je nutné připomenout úlohu středověkého školského systému při formování osobností dětí, byť o ní reálně víme málo a v oblasti vzdělávání se většinou musíme omezit na studium kurikula a systému jako takového.

V západní Evropě vznikly první spisy shrnující rady, jak správně vychovávat urozené děti (zprvu jen panovnické), již v 9. století.<sup>9</sup> Díla o výchově panovnických dětí měla samozřejmě ohlas i v širších urozených vrstvách, neboť prestiž vládců podněcovala aristokracii ke snaze o jejich napodobování. V českých zemích obdobná díla vznikala fakticky až ve 14. století (tento stav platí víceméně pro celou střední Evropu). Středověcí autoři si uvědomovali skutečnost, že člověk se v období dětského věku vyvíjí, učí se jednat a osvojuje si určité vlastnosti a věděli, že výsledek tohoto procesu lze ovlivnit vhodným působením. Nejběžnější metodou výchovy bylo ve středověku seznamování se s příklady hodnými následování nebo přímo doporučování, jak se správně chovat, chce-li člověk získat žádoucí vlastnosti.

Bylo řečeno, že díla, která cíleně radila, jak vychovávat děti, vznikala v českých zemích od 14. století. Ale již i před tímto datem se objevovaly tituly, obsahující zmínky o výchově. Jednalo se především o legendy o křesťanských světcích (s popisy jejich dětství a života), postupně pak přibývala i díla světská, jako např. skladba *Alexandreis*.<sup>10</sup> Zmínit je také třeba *Kosmovu kroniku*, v níž se na několika místech nacházejí pasáže o vhodných vlastnostech knížete a rady, jak mají být vedeni knížecí potomci, aby tyto vlastnosti získali.<sup>11</sup> Ani jedno z těchto děl však nelze označit za pedagogické. Stejně tak byly požadované ctnosti

<sup>9</sup> HINCMARUS, *De ordine palatii*, in: Thomas Gross – Rudolf Schieffer (edd.), *Monumenta Germaniae Historica. Fontes Iuris III*, Hannover 1980.

<sup>10</sup> *Alexandreida*, ed. Václav VÁŽNÝ, Praha 1963.

<sup>11</sup> COSMAS, *Cosmae Pragensia Chronica Bohemorum*, ed. Bertold BRETHOLZ, in: *Monumenta Germaniae Historica – Scriptores rerum bohemorum*, Nova series II, Berolini 1923.

a dovednosti reflektovány např. v rytířských románech.<sup>12</sup> U nich již nelze vyloučit, že autoři zařadili pasáže věnující se výchově rytíře záměrně, ale i v takovém případě se v celkové struktuře díla jednalo spíše o téma marginální.

Jak jsme si ukázali, pedagogické prvky nacházíme v mnoha žánrech středověké literatury. Vedle těch již zmíněných však autoři snažící se šířit své názory na správnou výchovu volili již ve starověku osvědčené řešení v podobě představení příběhů s příklady správného chování a jednání. Tento žánr se nazývá exempla a jedná se tedy vesměs o krátké příběhy popisující jednu konkrétní situaci nebo vlastnost. Často předvádějí i špatné způsoby chování, jako varování před jednáním nevhodným.<sup>13</sup> Mnohdy jsou příklady či rady jen zasazeny do většího literárního celku. Existoval i žánr rad a naučení určených jak jednotlivcům, tak celým společenským vrstvám. Rady a naučení se od exemplů lišily absencí příběhu a z něho plynoucího poučení.

Další možností jak podat výklad o žádoucích účincích výchovy a toho, jak jich dosáhnout, byl žánr knížecích zrcadel.<sup>14</sup> Knížecí zrcadla byla sice určena primárně panovníkům nebo jejich synům, ale jejich obsah obvykle vešel v širší známost. Někdy se jednalo i o záměr autora, který chtěl, aby se jeho dílo rozšířilo. Knížecí zrcadla panovníkům doporučovala nejen jak dobře vládnout, ale také obecně jak dobře žít. Tato díla si v některých svých pasážích nezadají s pedagogickými spisy, zaměřenými přímo na výchovu dětí, a často jsou psána ve formě dialogu. Podrobné konkrétní návrhy výchovných opatření bychom však v knížecích zrcadlech hledali marně. Přinášejí hlavně výčet dobrých vlastností a doporučení, jak jich dosáhnout a jak si je udržet. Jejich autory byli nejčastěji učenci, kteří buď byli sepsáním díla pověřeni, nebo ho vytvořili z vlastní iniciativy, aby se zalíbili. Kromě urozených byla knížecí zrcadla i další spisy zabývající se výchovou určeny vychovatelům a vzdělavcům k další diskusi.

Pro tento příspěvek byly zvoleny čtyři spisy z let 1360–1470, reprezentující snad nejlépe dobové přístupy k výchově urozených, zejména královských dětí. Nejedná se o kompletní soubor děl s pedagogickými nároky, ale o ta, která jsou zaměřena především na panovnické potomky, případně jsou výjimečně hloubkou svého pedagogického působení. Budeme sledovat odlišnosti při výchově obou pohlaví i požadované kvality, které si děti měly osvojit. Beze zbytku však poznáme jen cíle výchovy, protože více charakter pramene dovolí jen někdy.

Chronologicky i tematicky jsou si nejbližší díla Aenea Silvia Piccolominiho (pozdějšího papeže Pia II.) a mistra Pavla Židka. První se obrací na mladého krále Ladislava Pohrobka v díle *Pojednání o vychování dítěte*. Spis je určen jak nedospělému králi (v době vzniku díla mu bylo deset let), tak jeho vychovatelům. Český překlad byl poprvé (a naposledy) vydán

<sup>12</sup> Sylvie STANOVSKÁ, *Dítě ve dvorské literatuře*, in: Dana Dvořáčková-Malá – Jan Zelenka a kol. (edd.), *Ženy a děti ve dvorské společnosti*, Praha 2015, s. 31–37.

<sup>13</sup> Eduard PETRŮ (ed.), *Olomoucké povídky. Příspěvek ke studiu vývoje staročeské zábavné prózy*, Praha 1957; Karel DVORÁK (ed.), *Soupis staročeských exemplů*, Praha 1978.

<sup>14</sup> Podrobněji Charlotte BRETSCHEER-GISIGER, *Lexikon Literatur des Mittelalters*, Band 1., *Themen und Gattungen*, Stuttgart 2002. O knížecích zrcadlech také Robert ANTONÍN, *Ideální panovník českého středověku*, Praha 2013, s. 57–61 a Hans Hubert ANTON, *Fürstenspiegel des frühen und hohen Mittelalters*, Darmstadt 2006. Za nejstarší knížecí zrcadlo ve středoevropských poměrech je považován spis *Libellus de institutione morum*, ed. Jolán BALOGH, in: *Scriptores rerum Hungaricarum II*, Budapest 1938, s. 619–627; nejnámější pak je v českém prostředí knížecí zrcadlo Karla IV., Anton BLASCHKA (Hg.), *Ein Fürstenspiegel Karls IV.*, Quellen und Forschungen aus dem Gebiete der Geschichte 14, Praha 1925 – k němu podrobněji viz dále.

v roce 1906. Druhý z autorů připravil svou knihu *Jiří správozna* jako sbírku rad především z oblasti medicíny a životosprávy, ale vyjadřuje se také k vládě, správě státu i k náboženským otázkám. Mimo jiné také radí jak správně vychovávat královské děti. Moderní vydání bezesporu zajímavého spisu pochází z roku 1908. Oba spisy mají mnohé společné, především pokud jde o okolnosti vzniku, osoby autorů a určení díla. Obsahově se však velice liší.

Tyto dvě práce doplní skupina spisů císaře Karla IV. a díla Tomáše Štítného ze Štítného, především překlad textu *Život svaté Alžběty*, tedy původní latinské legendy ze 13. století. Štítný na životě zmíněné světice ukázal dobré vlastnosti, z nichž by si měla jeho dcera, pro níž své dílo tvořil, vzít příklad. Ke stejnému účelu sloužila i jeho další práce – *Řeči besední*. Jihočeský zeman je k předchozím autorům připojen na první pohled trochu nesourodě, ale je třeba připomenout, že pedagogické pasáže v jeho díle jsou z hlediska středověké literatury v českých zemích tím nejobsáhlejším, co existuje. Zároveň se jedná o autora, který absolvoval část vzdělání na pražské univerzitě a jako takového ho lze částečně srovnávat s jeho mladšími kolegy. Nehledě na to, že své zásady by nejspíše bez zábran vztáhl i na královské děti.

Představená díla tvoří určitý celek, který lze zkoumat podle společných kritérií, i když se jedná o odlišné literární žánry. Jednotlivé spisy nabízejí různá řešení stejné problematiky v závislosti na dobové politické i společenské situaci. Před vlastní analýzou spisů je třeba zmínit, že díla s výchovnými prvky nejsou v české literatuře 14. a 15. století zcela ojedinělá. Většinou však k tématu přistupují stylem, který již byl naznačen – tedy hlavně kladou důraz na to, jaké kvality by měl člověk mít. Zmínit je třeba především Smila Flašku z Pardubic a jeho *Novou radu*.<sup>15</sup> Tato alegorická báseň je spisem spíše s politickým pozadím, reagujícím na společenskou situaci, ale i tak přináší názory na to, jak by měl jednat král. S ohledem na další analyzovaná díla je vhodné upozornit, že jako první pravidlo výchovy uvádí bohobojnost. Podobného charakteru je dílo neznámého autora nazvané *Naučení otce synovi*.<sup>16</sup> Spekuluje se, že autorem by snad mohl být též Smil Flaška. V druhé polovině 14. století byly v českých zemích známé i další spisy, které měly charakter knížecích zrcadel nebo se jim alespoň blížily. Nebyly však napsány českými autory. Oblibě se těšil spis *De vita et moribus philosophorum veterum* autora Gualtera Burleye, popisující staré filosofy a jejich ctnosti. Dalším podobným textem, již ve 14. století přeloženým do češtiny, bylo *Breviloquium de virtutibus antiquorum principum* od Johanna Gaullensise, který se zaměřil na ctnosti antických hrdinů. Zapomenout nesmíme ani na dílo řeholníka Michala (1387) ze smíchovské kartouzy s názvem *De quatuor virtutibus cardinalibus*, v němž jsou opět rozebírány nejdůležitější ctnosti.<sup>17</sup>

Do doby vzniku mladších ze sledovaných spisů spadají i další práce, zabývající se výchovou. Vytvářejí však spíše jen kontext analyzovaných textů a nepřinášejí žádné nové poznatky. Výjimku představuje text Jana Hasištejnského *Zpráva o naučení synu Jaroslavi o tom, co činit a čeho nechati*, který čtenáři radí, jak má mladý šlechtic žít a konat.<sup>18</sup>

<sup>15</sup> Smil FLAŠKA Z PARDUBIC, *Nová rada*, ed. Jiří DAŇHELKA, Praha 1950.

<sup>16</sup> Adam PATERA (ed.), *Rada otce synovi*, Časopis českého muzea 66/1, 1892, s. 100.

<sup>17</sup> Hermann KNUST (ed.), *Gualteri Burlaei Liber de Vita et Moribus Philosophorum*, Tübingen 1886; Jenny SWANSON, *John of Wales A Study of the Works and Ideas of a Thirteenth-Century Friar*, Cambridge 1989, s. 41–62; MICHAEL OF PRAGUE O. CART., *De quatuor virtutibus cardinalibus pro eruditione principum*, ed. Rafał WITKOWSKI, Salzburg 2009.

<sup>18</sup> Text je dostupný ve značně archaické edici Jan z LOBKOVIC NA HASIŠTĚJNĚ, *Urozeného pána pana Jan z Lobkovic na Hasištejně zpráva naučení jeho synu Jaroslavi*, ed. František B. KVĚT, Praha 1851. K pramenu se vrátil



Tematicky se ale od obou zkoumaných spisů z 15. století odlišuje, a proto mu budeme věnovat jen menší pozornost.

V českém prostředí 14. a 15. století významněji rezonovaly i některé zahraniční spisy, které si získaly širší ohlas. Jedná se zejména o dvě díla z konce 13. a poloviny 14. století. Starší vytvořil pod názvem *De regimine principum* vzdělaný augustinián Jiljí Římský. Rozsáhlejší a známější je *Yconomica* Konráda z Megenberku. Jedná o díla, která odpovídají charakteristice knížecích zrcadel, ale zabývají se také obecnými představami o výchově a nesoustředí se jen na osobu panovníka. V jejich případě jde však z části o recepci starší literatury, založené na Aristotelově přístupu k výuce. Proto jejich teze, které se objevují zároveň i ve sledovaných spisech, nelze spolehlivě prohlásit za přejaté.

Nejstarší skupina textů, na které se nyní zaměříme, byla vytvořena za vlády Karla IV. Některé zřejmě sám psal, jiné jen nechal napsat. Karel IV. přikládal velkou váhu výchově nástupce, jež by pokračoval v jeho díle. Postupně vytvořil několik děl, která obsahují poselství potomkům, byť nejde vždy o texty, které by byly primárně pedagogicky zaměřené. Prvním spisem je jeho vlastní autobiografie *Vita Caroli*, v níž se několikrát obrací na své potomky (samozřejmě jsou tím míněni jen potomci mužští). Již první věta zní: „*Svým nástupcům, kteří budou sedět na mém dvojím trůně, chci dát poznat dvojí život tohoto světa, aby z něho vyvolili lepší.*“<sup>19</sup> A v jiné z kapitol pokračuje: „*Nyní chci vám psáti o marném a nemoudrém životě svém a o počátku své pouti pozemské, abyste si z něho mohli vzít příklad.*“<sup>20</sup> *Vita Caroli* je svým charakterem kombinací autobiografie a knížecího zrcadla, obsahuje jak přímé výzvy potomkům, tak souhrn dobrých příkladů a výzev ke zbožnosti, např. „*Zdržujte se od zla zahálky, aby vás nestáhla svou tíží do prohlubně pekla.*“<sup>21</sup> Karlovy rady potomkům, zachycené ve *Vita Caroli*, jsou zakotvené především v křesťanské víře. Dobrý panovník může být jen ten, který jedná v souladu s Božím zákonem. Tyto rady naplňují zejména první dvě kapitoly díla. V následujících kapitolách již podobné přímé apely nenalezneme, ale v celé autobiografii se objevují ukázky vlastností a postojů, které je třeba následovat nebo odmítnout. Obsahově spis nepřináší žádná překvapivá svědectví o názorech císaře na výchovu dětí, ale věrně zaznamenává, na získání jakých vlastností by se výchova měla zaměřit: především na zbožnost, vyvarování se hříchů a naplňování křesťanských ctností. Karel také nabádal k řádné výchově dětí již od raného věku: „*Střežte se tudíž všeho hříchu v útlém věku, neboť malá chyba na začátku velikou bude na konci.*“<sup>22</sup>

Dalším důležitým Karlovým spisem jsou *Morality*.<sup>23</sup> Jde vlastně o sbírku drobných textů na náboženské i jiné náměty (samotná sbírka vznikla zřejmě až po roce 1378, původně texty existovaly samostatně). Z hlediska žánru text *Moralit* stojí na pomezí rad a knížecího zrcadla. Mezi tímto a předchozím spisem je přibližně dvaceti pětiletá prodleva. Z našeho pohledu je nejzajímavější hned první kapitola, v níž se na příkladu biblického krále Sedechiáše ukazují vlastnosti dobrého panovníka. Karel IV. zde mimo

a podrobně ho analyzoval Václav ŽAK, *Naučení synu Jaroslavovi Jana Hasištejnského z Lobkovic jako pramen k dějinám mentalit*, diplomová práce, Ústav českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, Praha 2002.

<sup>19</sup> KAREL IV., *Vlastní životopis*, ed. Jakub PAVEL, Praha 1970, s. 57.

<sup>20</sup> Tamtéž, s. 65.

<sup>21</sup> Tamtéž, s. 62.

<sup>22</sup> Tamtéž.

<sup>23</sup> KAREL IV., *Spisové císaře Karla IV.*, ed. Josef EMLER, Praha 1878. Nověji vydáno KAREL IV., *Literární dílo*, ed. Anežka VIDMANOVÁ, Praha 2000.

jiné psal, že „*sluší se králi naučit syna umění, kterak má zachovati své království, kterak má býti práv lidu svému, kterak má zpravovati své rytířstvo; a nemá jemu připustiti mnoho požívati lovu nebo jiného toulání, ale má jeho mluvy a kázni naučiti a varovati se vsí marnosti*“.<sup>24</sup> Císař se v *Moralitách* dotkl mnoha dalších problémů, např. i otázky manželské věrnosti, ale základní korpus dobrých vlastností, které doporučoval pěstovat (zbožnost, čest, střídmost, věrnost) a které vycházejí z vlastností dobrého křesťana, zůstal beze změn. Nicméně proti *Vita Caroli* zdůrazňují *Morality* mnohem více konkrétní životní situace a poskytují návod, jak přistupovat k jednotlivým aktivitám v životě vladaře. *Morality* jdou tedy o mnoho dále, než *Vita Caroli*, přinášející pouhé vyjmenovávání dobrých vlastností. Lze to velmi pravděpodobně přisoudit době vzniku obou děl. Zatímco *Vita Caroli* sepsal mladý muž, před nímž stály velké úkoly, *Morality* vytvořil stárnoucí císař, který již poznal, co vše jeho potomky čeká a věděl, že pro výchovu nestačí jen obecné deklaráce, ale je zapotřebí i konkrétních rad.

Ještě o několik let mladší je poslední spis, který je Karlu IV. připisován. Zatímco u předchozích děl je jisté nebo velmi pravděpodobné, že se na jejich vzniku přinejmenším podílel jako autor sám císař, u spisu, který bývá nazýván *Karlovo knížecí zrcadlo*, to již tak jisté není. Spíše lze předpokládat, že se na jeho vzniku osobně nepodílel. Zřejmě ho však nechal sepsat některým ze svých učenců, jemuž zadal instrukce ohledně obsahu. Uvažovalo se, že autorem textu by mohl být vychovatel budoucího císaře Zikmunda Niccolo Beccari, ale domněnka se neprokázala.<sup>25</sup> Po formální stránce se tak císař držel stále stejného žánru. Spis je adresován přímo mladému Václavovi IV. (respektive mladému králi, který není zmíněn jménem) a opět obsahuje výčet dobrých vlastností. Mladý král by měl být spravedlivý, statečný, laskavý a neměl by propadat lakotě. Autor celého spisu se velmi často odvolává na antické spisovatele, nejčastěji na Senecu a Cicerona.

Literární dílo Karla IV. není přes všechny jednotlivé aspekty dílem pedagogickým. Představuje však poměrně typickou ukázkou toho, jak vlastně vypadaly texty, které se dotýkaly výchovy královských dětí. Návozy vznikající v českém prostředí v tomto období nejsou nijak podrobné, zaměřují se spíše na obecné cíle a deklaráce. Literární dílo Karla IV. nám dokumentuje, že pro danou dobu nelze z literárních pramenů rekonstruovat proces výchovy, možné je pouze zachytit její cíle – což ale také není zcela bezvýznamné. Obdobné popisy principů výchovy jsou v soudobé evropské literatuře zcela obvyklé. V případě Karla IV. lze alespoň částečně využít i dobové informace, které máme o dětství a dospívání jeho synů. I ty jsou však jen kusé. O Václavovi IV. víme, že byl brzy zapojován do veřejných záležitostí. Vzděláván a usměrňován byl zřejmě svými učiteli. Zároveň ho však Karel IV. od praktické politiky ve smyslu zákulisních jednání a samostatné odpovědnosti nejspíš držel dále, byť s ním určitý čas trávil. Oba mladší syny vychovávali hlavně vychovatelé, protože císař zemřel v jejich deseti, respektive osmi letech. Částečně se jim snad věnovala matka, alespoň nakolik to dobové okolnosti dovolovaly. Královské děti totiž často nevrůstaly v kruhu rodiny na domácích panovnických dvorech, ale byly vysílány jinam, často i samotné. To byl případ i malého Jana Zhořeleckého, jenž trávil Vánoce ve Zhořelci. Víme

<sup>24</sup> Karel IV., *Spisové*, s. 123; Jaroslav LUDVÍKOVSKÝ (ed.), *Anonymní zrcadlo knížecí přičítané Karlu IV.*, Studie o rukopisech 14, 1975, s. 125–147.

<sup>25</sup> František KAVKA, *Karel IV.: historie života velkého vladaře*, Praha 1998, s. 318.

o něm, že toužil po setkání s matkou a sourozenci a jeho vychovatel proto nechal najmout kejklře, aby malému princovi zpříjemnili chvíle osamění.<sup>26</sup>

V době, kdy se život Karla IV. chýlil ke konci, zahájil svou literární činnost jihočeský zeman Tomáš Štítný ze Štítného.<sup>27</sup> Vlastník malé tvrze na jihu Čech studoval na artistické fakultě čerstvě založené pražské univerzity, ale ještě než dosáhl akademické hodnosti, vrátil se domů, oženil se a založil rodinu. I když hospodařil na rodné tvrzi, udržoval nadále styky s Prahou, kam často zajížděl. Po smrti ženy se do Prahy na stáří dokonce odstěhoval a zemřel zde někdy v prvním desetiletí 15. století. Už za univerzitních studií, ale zejména v dalších letech byl nadšeným posluchačem reformních kazatelů. A především jejich kázání se stala Štítnému podnětem k jeho vlastní literární činnosti. Zahájil ji v 70. let 14. století, tedy v době, kdy ještě hospodařil na tvrzi a snažil se vychovávat své děti, čeled' i sousedy v duchu Milíčově. Protože nebyl kněz, ale jen laik, a nemohl tedy kázat, rozhodl se zpřístupnit myšlenky reformních kazatelů v rodném jazyce co největšímu počtu lidí. A tak nejenže překládal výklad teologických úvah do českého jazyka, ale také ho zjednodušoval a přepracovával do formy srozumitelné i pro ty, kteří neměli školní vzdělání. Z jeho výkladů zaznívala i kritika soudobých poměrů a snaha hledat nápravu v návratu k prvotním křesťanským ideálům.

Naprostá většina Štítného děl, které měly v oblasti výchovy asi nejbližší ke kombinaci žánru rad a exempel, byla – ať už přímo či nepřímo – určena jeho dětem, synovi a dcerám. V předmluvě ke knize *Knihy šestery o obecných věcech křesťanských* píše: „*Buoh můj přikázal mi, jako i každému otci, abych vedl vás, mé dietky v jeho cestách a skázal jej vám.*“<sup>28</sup> Součástí dobových knížecích zrcadel a různých sbírek rad byly ve 14. století obvykle i rady jak vychovávat dcery a následně také doporučení, jak by se měly chovat dospívající dívky a dospělé ženy. Takové pasáže nacházíme např. u již zmíněných Konráda z Megenburku i Jiljího Římského. Ve Štítného díle je však rad pro ženy na dobové poměry více, než je obvyklé. Tento fakt je zřejmě dán skutečností, že se Štítným odešla do Prahy i jeho dcera Anežka, která mu byla obzvláště blízká. V dospělosti následovala příkladu svého otce a pohybovala se v reformních církevních kruzích, kde organizovala činnost dalších zbožných žen. Přímo na děti se Štítný obrací v díle *Knihy besední*. Jejich kostru tvoří rozmluva otce s dětmi o základních křesťanských hodnotách i náročnějších teologických problémech. Otec dětem v knize vysvětluje komplikované teologické problémy srozumitelným jazykem. Podobně jako v panovnickém knížecím zrcadle nabádá děti k dobrému, zbožnému životu, k dodržování ctností a vyvarování se neřestem. I když se Štítný zaměřoval na výchovu svých dětí a dětí poddaných, neopomíjel ani potřebu formulovat rady, podle nichž by se měli řídit vládci. Přeložil totiž v Čechách značně oblíbený spis *De moribus hominum at de officiis super ludo scaccorum* Jakuba Cessolina.<sup>29</sup> Překlad je znám pod názvem *Knížky o hře šachové*. Na příkladu pravidel šachu autor ukazuje, jak by se měli chovat vládnoucí panovníci, jaké zásady by měli ctít, jak by měli jednat s jinými lidmi apod. Podává také kompletní přehled panovnických ctností.

<sup>26</sup> Lenka BOBKOVÁ, *Zhořelecký dvůr a rezidence vévody Jana*, in: Dana Dvořáčková-Malá – Jan Zelenka (edd.), *Dvory a rezidence ve středověku*, II, Skladba a kultura dvorské společnosti, Praha 2008. s. 197–214, zde s. 209.

<sup>27</sup> Jan GEBAUER, *O životě a spisích Tomáše ze Štítného*, Praha 1923.

<sup>28</sup> Tomáš ŠTÍTNÝ ZE ŠTÍTNÉHO, *Knížky šestery o obecných věcech křesťanských*, ed. Karel Jaromír ERBEN, Praha 1852, s. 42.

<sup>29</sup> Tomáš ŠTÍTNÝ ZE ŠTÍTNÉHO, *Knížky o hře šachové a jiné*, Praha 1956.



Jak již bylo řečeno, Štítný se významně angažoval ve výchově své dcery Anežky. Proto ve svých knihách poskytuje značný prostor ženským kvalitám a obecně úloze žen ve společnosti. Na rozdíl od starších textů se přitom nesoustředil pouze na negativa. Např. v traktátu *O hospodáři* věnuje jednu kapitolu vlastnostem dobré ženy. Mezi hlavní ženské ctnosti zahrnul úctu k tchánovi a tchýni, lásku k manželovi, péči o čeled' i hospodářství a také smířlivost. Naopak za vlastnosti, kterých je dobré se vyvarovat, považuje marnivost, rozhazovačnost, sexuální nezdrženlivost a opilství.<sup>30</sup> Je třeba říci, že Tomáš Štítný nebyl žádným středověkým feministou. Jak uvádí P. Rychterová: „*Pochopitelně nejsou jeho traktáty nijakým pamfletem bojujícím za práva žen – rozdělení mužské a ženské role je Štítnému samozřejmé. Nicméně však v jí určeném prostoru, tj. v rodině, domácnosti, hospodářství může a má být žena muži nejen poslušnou pomocnicí, ale i mravní oporou, rádkyní a v jistém smyslu partnerem.*“<sup>31</sup>

Výchovná doporučení Štítný nejpodrobněji rozvinul v překladu legendy o sv. Alžbětě, který vydal pod názvem *Život sv. Alžběty*.<sup>32</sup> Středověké překlady se poněkud lišily od těch současných. Nešlo o doslovný převod (i když i doslovné překlady se ve středověku objevují a postupně se stávaly stále častějšími), spíše o volné převyprávění, které doplňoval překladatelův komentář, ovšem neoddělený od původního textu. Takovým překladem je i *Život sv. Alžběty*.<sup>33</sup> Legenda obsahuje značné množství exemplů a dovoluje tak nahlédnout do způsobu, jakým Štítný hodlal vychovávat a vzdělávat svoji dceru. Zároveň ukazuje, jak vypadala jeho pedagogická metoda a kam směřovala.

Hned na počátku je řečeno, že dílo bylo sepsáno „*aby bylo všem bohatým a urozeným panenkám, manželkám i vdovám bohabojným ku příkladu*“.<sup>34</sup> Jedná se o typické poučné a příkladné dílo, které předvádí celý život svěťice od narození až do vdovského věku. Zobrazuje tak každý úsek života, který mohla žena zažít. Velkou pozornost věnoval Štítný dětství, protože jeho cílem bylo, aby dílo posloužilo i k formování jiných dětí: „*Hlídejte dítky, kaký jímáte příklad tohoto dietěte slovutného.*“<sup>35</sup>

*Život sv. Alžběty* je ve srovnání s jinými legendami nezvyklý důrazem, který klade na výchovu budoucí svěťice. Volba zbožné ženy jako příkladu hodného následování je v kontextu celého Štítného díla zcela typická a odpovídá jeho směřování.

Dle Štítného je třeba, aby se k výchově přistoupilo co nejdříve: „*Neb jest ona, jsúcí ještě v svém dětinství, ten kořen, jenž jest v její srdci byl vštěpován a vsazen Bohem, pilně okopával.*“<sup>36</sup> Již od raného věku by měly být dítěti předkládány vhodné příklady a rodiče

<sup>30</sup> Podrobněji si Štítného názorů na ženy všimá Pavlína RYCHTEROVÁ, *Žena a manželství v díle Tomáše ze Štítného*, Mediaevalia Historica Bohemica 6, Praha 1999, s. 95–108.

<sup>31</sup> P. RYCHTEROVÁ, *Žena*, s. 107.

<sup>32</sup> Didaktickou funkci tohoto spisu se ve své diplomové práci zabývala Barbora HONZOVÁ, *Život svatě Alžběty Tomáše Štítného ze Štítného a didaktická funkce díla*, diplomová práce, Ústav české literatury a literární vědy Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, Praha 2006, 60 s. Ve vlastním textu se soustředila především na přehled příkladů zbožného života. Dalšími aspekty díla, především určení autora a zařazení do kontextu tvorby, in: Jaroslav KOLÁR, *Český život sv. Alžběty Durynské a Tomáš ze Štítného*, Mediaevalia Historica Bohemica 4, Praha 1995, s. 221–231. Znovu tento pramen interpretovala ve své diplomové práci Markéta KOLÁŘOVÁ, *Reprezentace ideálu ženy ve staročeské legendě o svatě Alžbětě*, diplomová práce, Ústav bohemistiky Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, České Budějovice 2015, 72 s.

<sup>33</sup> Tomáš ŠTÍTNÝ ZE ŠTÍTNÉHO, *Život sv. Alžběty*, ed. Jaroslav KOLÁR, Praha – Litomyšl 2006; původní latinskou verzi napsal Dietrich z Apoldy. Originál textu je dnes uložen v Národní knihovně ČR, sign. XVII C 28.

<sup>34</sup> *Život sv. Alžběty*, s. 23.

<sup>35</sup> Tamtéž, s. 25.

<sup>36</sup> Tamtéž, s. 23.

i vychovatelé by mu měli být vzorem zejména ve zbožnosti. Dětství je podle Štítného tím rozhodujícím obdobím, kdy lze položit dobré základy, ale zároveň i vše zkazit. Vychovatelé se proto musejí dítěti rádně věnovat. Za nejméně šťastnou Štítný považuje volbu nevhodných vychovatelů, jejichž práce není motivována pokorou. Špatný vychovatel či rodič může dítě zkazit, respektive nedá mu dobré vychování, které mu bude v budoucnosti, až bude usilovat o spásu, citelně chybět. „*Neb jest staré příslovie a vidáme to před sebou, že se trnek za mlada ostří, a protož řka, nemáž-li kdo pokory, milováni Boha mladým dietkám vložití v srdce jako to slovné dítě milé, aspoň což v nich uzříš protivného, nevesel se v tom, ale želej.*“<sup>37</sup>

Přesný věk, od kterého by měla být cílená výchova započata, Štítný neuvádí, ale je zřejmé, že to má být co nejdříve, „*neb jest počátek jměla svatý v svém dětinství.*“<sup>38</sup> Dětství pro něho končí přibližně ve věku devíti let, kdy o světici již nemluví jako o dítěti, ale označuje ji jako „*dievka*“ nebo „*panna*“.<sup>39</sup> Toto členění je v intencích dobového uvažování o dělení lidského mládí. Ve středověku bylo obvyklé Isidorem ze Sevilly rozšířené členění mládí na tři etapy po sedmi letech, což vycházelo z děl starověkých autorů v čele s Hippokratem. V prvním úseku života se má dítě vést k dobrým způsobům, ve druhém se má vzdělávat v dovednostech a znalostech a ve třetím si má osvojit kvality jako jsou zodpovědnost, čest a morálka, ale také znalosti nutné k vedení obchodu nebo spravování rodových statků. U dívek se obvykle předpokládalo, že jejich vzdělávání skončí po druhém období, pak se již vdají a další znalosti si budou osvojovat podle toho, koho si vezmou. Štítný se daného vymezení přesně nedržel, ale i on dospěl k podobnému dělení dětského věku.

V legendě byla Alžběta již od dětství popisována jako výjimečná a její svatost byla přinejmenším předznamenána její zbožností, neboť „*jest velmi ráda klekala, ručice spínajíc před oltářem, oči uzvodiec k nebesuom vzhóru a často.*“<sup>40</sup> I sv. Alžběta si jako dítě ráda hrála, radovala se s přáteli, ale věděla, že povinnosti spojené se zbožností jsou důležitější a i jako dítě si dokázala odpustit to, co jí bránilo v plnění náboženských povinností. Jak Štítný popisuje, dětské hry jí nebránily, aby „*když jest s jinými dievčičkami své vrstvy hrála, běhajíc nebo skáčíc podle obyčeje dětinského, když se k kaple přiblížila, ač jest tam vníti nemohla, ale stěny pocělovala, duom boží v svém srdečku vždy majíc.*“<sup>41</sup> Alžbětu tak lze označit za ideální vzor pro výchovu dítěte podle Štítného představ. Štítný zdůraznil různé aspekty jejího chování, které ji předznamenávaly jako budoucí světici, ale zároveň vše podal tak, aby bylo zřejmé, že jako ona by se měli chovat všichni. Důraz kladl např. na časté urovnávání sporů mezi jejími vrstevnicemi. Zbožnost je představena jako hlavní imperativ výchovy. Mnohé z řečeného obsahovala již zmíněná předloha Dietricha z Apoldy, ale některé části jsou i vlastní Štítného přídavky. Patří k nim např. rozprava týkající se vlastností, které by si měla mladá žena odnést z domácí výchovy do manželství, tj. zbožnosti, střídmosti a také podpory chudých.

<sup>37</sup> Tamtéž, s. 25.

<sup>38</sup> Tamtéž, s. 23.

<sup>39</sup> Toto dělení bylo ovšem dáno už v předloze, kde však nevychází ze žádných dobových teorií, nýbrž z faktu, že když byla Alžběta v tomto věku, zemřel otec jejího budoucího manžela a on se tak stala snoubenkou lantkraběte.

<sup>40</sup> *Život sv. Alžběty*, s. 25.

<sup>41</sup> Tamtéž, s. 26.

Život sv. Alžběty ovšem nebyl určen jen Anežce ze Štítného. Měl být veřejně šířen. Proto Štítný využil příležitosti a chválil rovněž dobré vlastnosti mladého ženicha sv. Alžběty. O jeho výchově se nezmiňuje, ale říká, že se nechal ovlivnit svou mladou ženou a pod dojmem jejích dobrých vlastností se sám zlepšoval. Příliš to však nebylo třeba, neboť byl dobrý. Štítný ho dává za příklad všem mladým mužům: „*Hlídejtež mládci, žádáte-li dobrých žen k manželství svému, buďte v svém jinošství snažni, aby Boha svú nečistotú nehněvali, jmajíc od tohoto ctného jinocha příklad.*“<sup>42</sup> Můžeme proto předpokládat, že Štítný očekával, že jeho text budou poslouchat i jiní lidé, než jen členové rodiny. S tímto vědomím ho také vytvářel. Ač tedy primárním adresátem byla dcera Anežka, autor se snažil oslovit celou společnost.

Podobně jako dětství zpracovává Tomáš Štítný celý život sv. Alžběty. Vždy na konkrétních situacích ukazuje příklady správného chování. Život Alžběty byl po všech stranách ukázkový. Primárně byl text určen pro ženy, ale inspiraci v něm mohli najít i muži. Předáváním příkladných příběhů chtěl Štítný svoji dceru vychovávat k správnému (v jeho podání zbožnému) způsobu života. Výchova spočívala v předkládání atraktivních příkladů, které měly dceru pohnout k následování. Vystává tak před námi poměrně plastický obraz vzdělance a zároveň šlechtice, který sepisuje (a předčítá!) spisy s naučením svým dětem i širšímu okolí. Základním motivem Štítného je snaha podpořit výchovu ke zbožnosti a zdůraznit potřebu dodržování všech náboženských přikázání. V jeho díle se tak ozývá i jistý konzervativní přístup ke společnosti i náboženství.

Po vzrušeném období první poloviny 15. století se začala situace v českých zemích pomalu uklidňovat. Půl století poté, co psal Štítný, se stav věcí veřejných výrazně proměnil. Uklidnění však nenabývalo dlouhodobějšího charakteru, což bylo dáno i nejistou společenskou situací v době dospívání nového krále Ladislava Pohrobka. K němu se upírala velká očekávání v celé střední Evropě. Jeho výchova se proto stala předmětem zájmu mnoha aktérů, ať už šlo o zástupce zemských obcí nebo příslušníky inteligence. Mnozí se snažili přispět názorem nebo zaujmout radou, která by je dostala na společensky více oceňované místo nebo tam, kde by mohli mladého krále přímo ovlivňovat. Mezi takové rádce se zařadil i biskup a humanistický vzdělanec Aeneas Silvius Piccolomini. Tento italský šlechtic prošel klasickým vzděláním na italských univerzitách, v mládí se proslavil jako autor milostné novely s erotickým nádechem. Vstoupil do služeb jednoho z kardinálů jako sekretář a diplomat a po počátečních peripetiích, kdy stranil protipapežské opozici, se mu podařilo získat přízeň papežské kurie. Ve 40. letech 15. století se stal knězem a záhy postoupil výše jako biskup města Terstu. Díky svým předchozím zkušenostem byl pověřen jednáním v Rakousku. Tak se dostal do kontaktu i s českým prostředím, s nímž se seznámil poměrně podrobně. Proslul především svou obsáhlou prací z českých dějin nazvanou *Historia Bohemica*.<sup>43</sup> Pro naše téma je však zajímavějším dílem *Pojednání o výchově dítek*. Pro kompletnost údajů je ještě třeba uvést, že Piccolomini postupoval v církevní hierarchii i nadále vzhůru, až dosáhl mety nejvyšší – papežského stolce, na nějž usedl pod jménem Pius II. *De librorum educatione (Pojednání o výchově dítek)* bylo sepsáno v roce 1450, když Piccolomini vyjednával s císařem Fridrichem III., který byl i poručíkem mladého krále Ladislava Pohrobka. Podporu

<sup>42</sup> Tamtéž, s. 33.

<sup>43</sup> Enea SILVIO PICCOLOMINI, *Historia Bohemica – Historie česká*, edd. Dana MARTÍNKOVÁ – Alena HADRAVOVÁ – Jiří MATL, Praha 1998.

se desetiletému hochu rozhodl poskytnout také biskup Piccolomini. Jeho dílo má však širší určení, neboť mluví o výchově dítěte v průběhu celého života od narození a nezačíná tedy až v aktuálním věku mladého krále. Dívky sice nejsou u Piccolominiho ze vzdělávání explicitně vyloučeny, ale celý přípis je věnovaný mladému králi, a tudíž se zaměřuje na chlapce. Nejedná se již o knížecí zrcadlo ani o žánr rad, tak jak byl znám ze 14. století. Nejlépe text zřejmě vystihuje označení pamětní spis, byť s radami má mnoho společného.

Po úvodním oslovení krále (neboť spis má podobu dopisu jemu zaslaného) ho vybízí, aby vždy věnoval pozornost příkladům předků.<sup>44</sup> Následně popisuje vzory z minulosti, zdůrazňující význam vzdělání pro to, aby se člověk stal dobrým. Říká, že „zanedbáváním věd ctnosti opadly“<sup>45</sup> a také „k získání ctnosti snahy vědecké značnou poskytují pomoc“.<sup>46</sup> Vzdělání tedy vidí jako nejdůležitější aspekt výchovy, protože „bez vědomostí každý věk je slepý“.<sup>47</sup> Je s ním třeba začít již od narození; důrazně doporučuje, aby kojné na dítě hodně a se správnou výslovností mluvily.<sup>48</sup> Chlapci se mají vzdělávat jak ve vědě, tak i po tělesné stránce. Vychovatelé mají dbát na správné a rovné držení těla, Piccolomini nezavrhoval ani dětské hry a jako vhodnou zmínil např. hru s míčem.<sup>49</sup> Důrazně též doporučil otužování, nikoli pouze ve smyslu zvykání si na chlad, ale obecně zvykání si na nepohodlí a útrapy. Proto také zakazoval nošení hedvábného oblečení apod.<sup>50</sup> Se vším důrazem a co nejpřísněji nabádal, aby chlapcům nebylo podáváno víno. Působí prý negativně na dětské tělo i mysl a popíjení v mladém věku má velmi zhoubné účinky v dospělosti.<sup>51</sup>

Ovšem hlavní úsilí vychovatelů se mělo soustředit na vzdělání, které budoucí král potřebuje. Nejenom pro moudrou vládu, ale také proto, aby si dokázal osvojit ctnosti a správné zásady. Posun oproti názorům Tomáše Štítného je zcela zřejmý. Piccolomini samozřejmě nezapomněl zmínit potřebu pěstování zbožnosti od raného věku, vedle mnoha praktických rad však tato působí spíše již jen jako povinná zmínka, kterou není třeba dodržovat a je otázkou, jaký význam jí sám autor přikládal. Zásadním předpokladem úspěšného učení je dle Piccolominiho nadání. Pokud chybí, tak jsou všechny ostatní snahy velmi ztížené, až nemožné. Ovšem nadání je pouze předpoklad. Je třeba ho rozvinout pilí studenta,<sup>52</sup> který musí být pod dohledem učitelů. Po obšírném výkladu přešel Piccolomini k tomu podstatnému, a sice k osobnosti učitele. Ta by podle Piccolominiho měla mít vždy rozhodující úlohu. Špatný výběr pedagoga může zašlapat studentovo nadání a otupit píli. Naopak dobrý učitel je požehnáním. Proto se v této části spisu obrátil na učitele a sdělil jim své rady. Doporučil jim, aby nenechali do výuky promlouvat emoce. Dále je nabádal: „*Jsouce přísní, nebudte nevlídní.*“<sup>53</sup> Velmi důrazně odmítl uplatnění bití ve výchově, protože „*větší však u mne váhu mají Quintilian a Plutarch, ani praví, že k počestným zaměstnáním hochy vésti jest nikoli ranami a bitím.*“<sup>54</sup> Následně se zaměřil na představení vhodných pedagogických metod.

<sup>44</sup> Enea SILVIO PICCOLOMINI, *Z pojednání o výchově dítek*, ed. Josef ŠAUER, Vychovatel, list věnovaný zájmům křesťanského školství 20, Praha 1905, s. 195–277, zde s. 195.

<sup>45</sup> E. S. PICCOLOMINI, *Z pojednání*, s. 196.

<sup>46</sup> Tamtéž, s. 196.

<sup>47</sup> Tamtéž, s. 242.

<sup>48</sup> Tamtéž, s. 242.

<sup>49</sup> Tamtéž, s. 216.

<sup>50</sup> Tamtéž, s. 215.

<sup>51</sup> Tamtéž, s. 218–219.

<sup>52</sup> Tamtéž, s. 204.

<sup>53</sup> Tamtéž, s. 205.

<sup>54</sup> Tamtéž, s. 205.

Nejprve Piccolomini zopakoval, že děti nesmějí být učitelem bity. Jako prostředek motivace doporučil užít pochvalu a vhodné příklady, např. z historie (zde se plně projevil humanistické smýšlení autora, protože doporučoval především antické příběhy a nikoli církevní legendy). Učitel by měl být průvodcem studenta, na jeho cestě by ho měl motivovat, radit mu a dlouze s ním rozmlouvat. Piccolomini dále uvádí, že vhodně vybraným příkladem lze dítě pohnout k aktivitě nebo si získat jeho zájem. Ovšem i zde je třeba uměřenosti. Příliš rad a nekonečné rozmluvy mohou dle Piccolominiho vést spíše k vytvoření antipatie mezi žákem a učitelem, který se posune spíše do polohy mentora. Často opakovaná chvála bez dostatečné příčiny pak může vzbudit nepatřičnou pýchu.

Výběru učitele se Piccolomini doporučil věnovat stejně pečlivě, jako volbě metod výuky. Až když je vybrán vhodný učitel a jsou zvoleny metody výuky, mělo by se přejít k stanovení obsahu toho, co bude dítěti sdělováno. Piccolomini především zdůraznil nutnost výuky jazyků.<sup>55</sup> Ty považuje za základní předpoklad dobrého vzdělání, stejně jako řečnictví. Panovník, ale i každý jiný veřejně činný člověk nemá mluvit jen tak, ale jeho řeč musí být vždy připravená. Poznámkám o správné přípravě řečníka věnoval Piccolomini mnoho pozornosti, za nejvýznamnější považoval cvičení paměti, k čemuž se nejvíce hodí gramatika, neboť ta je branou k dalšímu vzdělání.<sup>56</sup> Tento přístup můžeme mimochodem pozorovat v evropském vzdělávání až hluboko do 20. století, kdy byla výuka latiny považována za nástroj nejen k naučení jazyka, ale i za prostředek k získání systematičnosti v myšlení. Pro všeobecný rozhled a naučení se správně mluvě dále doporučoval četbu antických básníků a dalších učenců, protože „nikdo nenabude obratnosti v řeči, nepřečte-li bedlivě básníky, dějepisce a řečníky“.<sup>57</sup>

Básníky však Piccolomini vybíral jen takové, jejichž dílo je pro výchovu mladého chlapce přínosné. Do výběru proto zařadil Vergilia, Lucana, Statia, Horatia, Juvenala a Persia. Z Ovidiových děl považoval za vhodné pouze *Proměny*. Ostatní hodnotil jako příliš lehkovážná. Za zcela nevhodné označil Piccolomini neoterické básníky, zejména Catulla, Propertia a Tibulla. Byl přesvědčen, že jejich verše mohou mladého chlapce zkazit, neboť obsahují mnoho nemorálního. Ač biskup, Piccolomini dále varoval před přílišnou četbou teologické literatury, protože všechny rozbroje prý pocházejí od teologů.<sup>58</sup> Jako správný humanista postavil na piedestal četbu děl Ciceronových.

Nakonec autor přešel k specifickým znalostem, speciálně vhodným pro panovníka. Kromě již zmíněného řečnictví je pro vládce dle Piccolominoho úvah důležitá znalost historie, a to nejenom jeho vlastní země. Každý budoucí panovník by se jí měl intenzivně zabývat. Piccolomini ovšem nepožadoval akademické studium dějin, spíše radil, aby se král seznámil se zajímavými a poutavými příběhy z dějin. Příliš obsáhlé práce by totiž mohly mladou mysl zahltnout a výsledný užitek by byl nulový.<sup>59</sup> Stejně jako u básníků, také v případě historiků sestavil Piccolomini seznam vhodných a nevhodných autorů. Mezi vhodné zařadil Livia, Sallustia, případně příběhy ze Skutků apoštolských. Důrazně varoval před pracemi z českých a uherských dějin, protože žádné z nich nejsou dobře sepsané (jeho vlastní v té době ještě neexistovaly) a navíc obsahují tolik špatných příkladů, že by dítě jenom

<sup>55</sup> Tamtéž, s. 255.

<sup>56</sup> Tamtéž, s. 277.

<sup>57</sup> Enea SILVIO PICCOLOMINI, *Z pojednání o výchově dítek*, II, ed. Josef ŠAUER, Vychovatel, list věnovaný zájmům křesťanského školství 21, Praha 1906, s. 7–70, zde s. 7.

<sup>58</sup> E. S. PICCOLOMINI, *Z pojednání*, s. 20.

<sup>59</sup> Tamtéž, s. 43.



zkazily. Z antických dějepisců pak zavrhl Suetonia (ze stejných důvodů jako neoteriky). Piccolomini oceňoval všeobecný rozhled, proto doporučil, aby král získal základní přehled i v oblasti hudby, matematiky a v dalších vědách.<sup>60</sup>

Závěr díla Piccolomini věnoval tomu, co považoval za nejpodstatnější – etické filosofii, s jejíž pomocí se chlapec měl naučit rozeznávat dobré a špatné. U starších autorů bylo toto umění součástí zbožnosti a nebylo třeba ho podrobněji popisovat. Piccolomini ovšem kromě zbožnosti rozeznává i takové kvality, jako je morální vědomí a jednání. Na druhou stranu ovšem uznává, že si je lze osvojovat jen pozvolna. Proto je nutné malému dítěti vštípit náboženské zásady. Ty ho pak mohou dlouhodobě vést a poskytnout mu morální maják. Etická filosofie je však nesnadná, proto s ní má být dítě a mladý člověk seznamován postupně v závislosti na vývoji rozumu a společenských dovedností. V ideálním případě by měl učitel ponechat toto seznámení na samotném chlapci, až sám pocítí potřebu.

Výběr témat, která Piccolomini doporučoval studovat, vychází zcela jednoznačně ze sedmera svobodných umění, představujících základ středověké vzdělanosti. Ovšem jejich náplň je nová, typická pro humanistické vzdělání. I mnohé výchovné prvky u Piccolominiho (důraz na přesvědčování, na potřebu osobního přístupu či naopak odpor k tělesným trestům) svědčí o zcela novém přístupu, který se odlišoval od praxe obvyklé v českých zemích. Přestože se dílu nedostalo praktického využití, představuje pozoruhodný pramen pro sledování vývoje představ o vychovávání dětí. Přínosem je zejména jeho srovnání s českými autory vrcholného středověku. Jejich díla se zaměřovala na naučení morálními zásadami a náboženským zvykům, zatímco Piccolominiho spis naopak vychází ze středověkých spisů o výchově, ale rozvíjí je v duchu italského humanismu a renesance.

Poslední autor, jemuž budeme věnovat pozornost, je univerzitní mistr Pavel Židek. Jak již bylo řečeno, po husitských válkách se politická situace v zemích Koruny české postupně stabilizovala. Po smrti naděje vzbuzujícího Ladislava Pohrobka se na trůn prosadil Jiří z Poděbrad, kterému se podařilo částečně obnovit autoritu královské moci. Jeho politické postavení však bylo složité. Musel se vypořádat s trvalým odporem papežské kurie, s válkou s uherským králem a také s odbojem domácí šlechty. Navzdory těmto potížím si dokázal získat autoritu i prestiž. Její známkou byla též snaha různých osob získat si královu přízeň. Jedním z těch, kdo si činili takové naděje, byl právě mistr Pavel Židek.

Pavel Židek je bezpochyby jednou z nejpozoruhodnějších osobností českých zemí poloviny 15. století. Pocházel z židovské rodiny, jako dítě však byl unesen a vychován v kališnické víře. V mládí prokázal značné nadání a odešel studovat na vídeňskou univerzitu, kde také konvertoval ke katolictví. Následně studoval i na několika univerzitách v severní Itálii, především v Padově. Získal rozsáhlé vzdělání, zejména v oblasti filosofie a medicíny, které také přednášel. Později se vrátil do střední Evropy, stal se knězem a podporoval císaře Fridricha III., který se ho neúspěšně snažil v Čechách hmotně zajistit. Židek určitou dobu vyučoval také na pražské univerzitě, ale pro svou konfliktní povahu musel odejít. Lavíroval mezi kališnickou a katolickou stranou, což mu vyneslo nedůvěru obou a byl nucen se následně stáhnout do ústraní. Odešel do Slezska a pak do Polska, kde se však dostal do konfliktu se slavným kazatelem Janem Kapistránem, byl opakovaně zatčen a z Polska vypovězen. Vrátil se do Čech a doufal, že nový společenský vzestup mu zajistí přízeň krále Jiřího. Rozhodl se vytvořit velké vědecké dílo, které by získalo veřejný ohlas a otevřelo mu dveře

<sup>60</sup> Tamtéž, s. 68–69.

na královský dvůr. Vypracoval velké kompendium dosavadních znalostí v mnoha oborech, které pojmenoval *Liber viginti artium*. Jeho plán se skutečně splnil a podařilo se mu dostat ke dvoru. Zde ho král vybil, aby své rady sepsal – a tak vznikl spis *Jiří(ho) správozna*, který lze datovat do roku 1470 a který je z žánrového hlediska nesnadno zařaditelný.<sup>61</sup> Nejblíže snad má k pamětnímu spisu s prvky rad, jaké byly obvyklé pro období o sto let starší.<sup>62</sup>

Ve *Správozně* Pavel Židek králi předložil rady a doporučení jak správně žít, jakou zachovávat životosprávu (zde se odrazilo Židkovo lékařské vzdělání a nemocný král snad i tyto rady ocenil) i jak vládnout. Smyslem díla bylo formulovat králi doporučení, aby se navrátil do řad katolické církve, my se ale budeme soustředit na tematiku výchovy královských dětí, která je shrnuta ve dvou samostatných kapitolách *Správozny*. Opět se jedná spíše o soupis vlastností, jež je vhodné u dětí podporovat, než o podrobný návod, jak dosáhnout jejich osvojení. Obsáhlejší je kapitola o výchově královských synů.<sup>63</sup> Za hlavní cíl Židek považuje vychovat z nich dobré vládce, což v jeho pojetí znamená především vládce zbožné. I zde se opět odráží tradice výchovy, jak ji v českých zemích zachytili již starší autoři, respektive takto zřejmě vypadal ideál výchovy v představách českých vzdělavců. Jde však také o odraz společenské reality kališnických Čech, v nichž byla náboženská otázka středobodem veškerých debat. Zdá se, že pobyt v Itálii Židka ovlivnil jen částečně, místo humanismu promlouvá z jeho díla středoevropská praxe.

Podle Židka je důležité pěstovat již od dětství jak tělesnou zdatnost královských synů, tak jejich zbožnost (pomocí častých modliteb). Dále se Židek zaměřil na vlastnosti, které jsou potřeba k správě věcí veřejných. Princové by neměli na veřejnosti vystupovat zbrkle, mluvit na shromáždění by měli jen střídmě, aby si udrželi své mimořádné postavení, a také by měli dodržovat přísné mravy. S doporučeními jsou vždy spojena i omezení, mezi která Židek zařadil zákaz nevázaných radovánek všeho druhu, návštěv zábavných a hlučných představení a samozřejmě i to, že sami princové nesmějí být aktéry takové zábavy. Naopak se musejí učit latině, rytířskému způsobu života s jeho ctnostmi a umění vlády, tedy „*v radách sedat*“, podílet se na činnosti zemských orgánů, nezanedbávat své povinnosti, ale také konzultovat rozhodnutí s jinými, především se šlechtou.<sup>64</sup> Celkově předložil Pavel Židek pro královské syny deset rad. Některé mají čistě politický charakter daný dobou svého vzniku.<sup>65</sup>

Židek neopomněl ani rady pro výchovu královských dcer, ač jim věnoval menší pozornost. Hned v úvodu zdůraznil, že v mládí je třeba dbát na dobrý fyzický stav a vyhýbat se nemocem či zraněním, a to u dívek pečlivěji než u chlapců, protože u nich musí být vše „*čistější a s větší pilností než synuov*“.<sup>66</sup> Zde se patrně opět projevilo jeho lékařské vzdělání. Dále doporučil obklopit mladé dívky staršími vychovatelkami, které by jim vstúpily správné zásady. Tou hlavní je pro Židka vyvarování se pýchy, z níž pochází mnoho ženských neřestí. Dále by se měla královská dcera naučit kázni mysli, aby nebyla žádostivá každé věci, kterou vidí, a také aby příliš nemluvila. Poté, co královské dcery dosáhnou patřičného věku, mají být předány do kláštera a zde se vzdělávat ve čtení a v náboženství. Zároveň je

<sup>61</sup> Pavel ŽIDEK, *Správozna*, ed. Zdeněk V. TOBOLKA, Praha 1908, 193 s.

<sup>62</sup> Jak je zřejmé, jednoznačné určení literárních žánrů vhodných pro výchovné spisy předestřené na počátku vyhovuje především tvorbě 14. století. Mladším dílům již formálně ne vždy vyhovuje, byť obsahově se jednotlivé práce příliš neliší.

<sup>63</sup> P. ŽIDEK, *Správozna*, s. 45.

<sup>64</sup> Tamtéž, s. 40.

<sup>65</sup> Mezi ně například patří rada, aby se budoucí král naučil mít rád papeže a císaře a často za nimi jezdit.

<sup>66</sup> P. ŽIDEK, *Správozna*, s. 41.

vhodné, aby se cvičily i v nějaké manuální práci, např. ve vyšívání. Židek věnoval pozornost rovněž životosprávě. Správná žena by se neměla přejídat, zvláště brojil proti ženskému opilství (podobně jako Štítný sto let před ním) a doporučoval brzké uléhání na lůžko a časné vstávání.

Přestože Židek nezachází do podrobností, lze na jeho díle alespoň v hrubých obrysech popsat dobové představy o výchově královských dětí. O syny pečovali na královském dvoře vychovatelé, kteří jim vštěpovali zásady správného chování, vlády a zbožnosti. Také se fyzicky cvičili, aby obstáli jako rytíři. Dcery dostaly po narození sbor vychovatelek, ale po dosažení vyššího věku odcházely do kláštera, kde získaly patřičné vzdělání. U obou pohlaví autor kladl důraz na zbožnost a dodržování důstojnosti královské hodnosti.

I když se Židkovy rady jeví ve srovnání se spisem biskupa Piccolominiho jako velice tradiční a nemoderní, je nutné zmínit, že dobově srovnatelná díla v českém prostředí, jako je např. naučení Jana z Lobkovic, jsou ještě konzervativnější. Za své dílo se Židek poct nedočkal, zčásti kvůli vlastnímu obsah, který se panovníkovi příliš nelíbil, zčásti kvůli pokročilému stavu Jiřího nemoci, které podlehl již roku 1471. Nespokojenost s nedostatečným oceněním vlastní osoby je možné pozorovat i v textu Židkova díla.

Při poznávání názorů na výchovu a vzdělávání dětí v českých zemích v období pozdního středověku jsme výrazně omezeni stavem pramenů. Existuje jen malé množství textů, které umožňují srovnání. Z hlediska otázky výchovy ve středověku nezbývá, než se v daném období v českých zemích omezit na elity, tedy na královské děti. Rady a doporučení Karla IV., Tomáše Štítného ze Štítného i Pavla Židka jsou si do jisté míry podobné. U císaře snadno rozeznáváme jeho hlubokou zbožnost i představy o chování, vhodném pro nositele královského majestátu. Vychovat člověka, který bude ctít Boha i druhé je cílem všech zmíněných prací. Liší se jen v důrazu na další dovednosti, které si děti potřebují osvojit. Královský syn musí umět vládnout, zemanská dcerka zase jednat s poddanými s vlídností a spravovat hospodářství. Všichni autoři se shodují, že vhodným způsobem výchovy je předávání příběhů, které slouží jako nosné platformy pro zdůraznění určitých vlastností a vzorců chování. Zatímco dílo Karla IV. odpovídá jeho pozici a je typické pro jeho dobu minimálně ve středoevropském srovnání, spisy Štítného i Židka již představují konzervativní pohled, který v širším evropském prostoru nebyl zcela obvyklý.

Od všech zmiňovaných autorů se na první pohled odlišuje Aeneas Silvius Piccolomini, reprezentující zcela odlišné kulturní souvislosti. Ani on nezavrhuje poslušnost a výchovu pomocí vhodných vzorů. Jeho pohled však vychází z odlišných základů. Pro něj byl na prvním místě rozvoj osobnosti jednotlivce založený na všeobecných znalostech a vlastním zájmu. Až takto poučený jedinec je schopen s pomocí rádců a vhodných příkladů sám nalézt správný způsob jednání. Jeho rádcové a vychovatelé se mají snažit, aby tímto hledáním prošel co možná nejnadhěji a případně ho i vrátit na správnou cestu, pokud by sešel. V jádru Piccolominiho návrhů je však mnohem větší důraz kladen na snahu přesvědčit dítě o správnosti zvolené cesty.

Jak již bylo řečeno, hlavní obsah děl o výchově královských a potažmo urozených dětí neprošel v českých zemích za období od poloviny 14. do poloviny 15. století zásadní proměnou. Základním doporučením je dodržování poměrně konzervativně pojatých náboženských pravidel. Toto zjištění do značné míry koresponduje s celkovým popisem stavu české společnosti. V dílech českých autorů se příliš neodrážejí konkrétní závěry zahraničních spisů na stejné téma, byť na obecné úrovni jistě shody nalézt lze. Ani Pavel Židek, který

prošel vzděláním na italských univerzitách, do svého díla nepromítl ideály humanismu, jež naopak demonstroval Aeneas Silvius Piccolomini.

ZDENĚK VAŠEK

## **Die Erziehung vornehmer Kinder in den böhmischen Ländern des Spätmittelalters anhand der Werke von vier zeitgenössischen Autoren**

ZUSAMMENFASSUNG

Die Studie zielt auf Schriften ab, die im 14. und 15. Jh. in böhmischem Milieu verfasst wurden und von der Erziehung von Königs- und Adelskindern handeln. Die meisten zeitgenössischen Schriften zu diesem Thema bieten vor allem eine Übersicht über die Eigenschaften und Fähigkeiten, die sich diese Kinder und jungen Menschen anzueignen haben, wenn sie ihrer Stellung in der Gesellschaft mit Erfolg gerecht werden wollen. Eingangs dieser Studie werden auch ältere einheimische Arbeiten erwähnt, die zeitgenössische Vorstellungen über die passenden Eigenschaften verzeichnen. Eine typische literarische Gattung, die der Erziehung von Adligen diente, war der Fürstenspiegel.

Doch wird er durch weitere literarische Formen ergänzt, die in dieser Studie gleichfalls vorgestellt werden. Der Text konzentriert sich auf Werke Karls IV., Thomas' von Štítné, Paulus Paulirinus' de Praga (Pavel Žídek) und Enea Silvio Piccolominis. Ihre Empfehlungen und Ratschläge werden miteinander verglichen und in den Kontext ihrer Entstehungszeit gestellt. Die aus einheimischer Tradition hervorgegangenen Werke heben vor allem auf Frömmigkeit ab bzw. auf die Einhaltung religiöser Grundsätze und Regeln als wichtigste Voraussetzung einer richtigen Erziehung, und zwar auch im Falle von Paulus Paulirinus, der seine Bildung auch im Ausland erhielt. Demgegenüber zeigt die Schrift von Enea Silvio Piccolomini beispielhaft einen ganz anderen Zugang, der sich dem zeitgenössischen italienischen Humanismus verdankt.

Deutsche Übersetzung: Wolf B. Oerter

*Zdeněk Vašek*  
Národní knihovna České republiky  
ZDVasek@seznam.cz